

Marek Kulesza

Rozplanowania wczesnomiejskich osad targowych na obszarze Polski Środkowej (dawna ziemia łęczycko-sieradzka)

Acta Universitatis Lodziensis. Folia Geographica Socio-Oeconomica nr 2, 71-95

1999

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Mariusz Kulesza

**ROZPLANOWANIA WCZESNOMIEJSKICH OSAD TARGOWYCH
NA OBSZARZE POLSKI ŚRODKOWEJ
(DAWNA ZIEMIA ŁĘCZYCKO-SIERADZKA)**

W artykule dokonano próby odtworzenia pierwotnego rozplanowania wczesnomiejskich osad targowych leżących na obszarze dawnych województw łęczyckiego i sieradzkiego. Przedmiotem badań jest 16 wczesnośredniowiecznych i średniowiecznych ośrodków targowych, o których charakterze informują nas zachowane wzmianki źródłowe (pisane i kartograficzne). Uzupełnieniem ich były badania terenowe, mające na celu odnalezienie śladów dawnych struktur przestrzennych. Efektem końcowym jest rekonstrukcja pierwotnego rozplanowania badanych miejscowości.

Na obszarze Polski Środkowej w okresie przedrozbiorowym prawa miejskie uzyskało ponad 90 ośrodków, z tego znaczna część w okresie średniowiecznym. Cały ten wczesny okres jest procesem przemian, które doprowadziły do wytworzenia się zjawiska zwanego miastem średniowiecznym. Jednakże geneza poszczególnych miast nie była procesem jednorodnym. Inne były drogi powstawania większych i najstarszych ośrodków o charakterze państwowym bądź też stolic poszczególnych prowincji, inne zaś mniejszych osad powstających później, już w okresie rozdrobnienia feudalnego. Słuszność ma T. Lalik, który twierdzi, że „[...] właściwie najbardziej czysty model procesu genezy miast obserwować możemy jedynie przy rozpatrywaniu ośrodków najstarszych, powstawanie nowszych jest bowiem wynikiem intensyfikacji tych samych procesów, lecz w warunkach zmienionych zarówno przez fakt oddziaływania istniejących miast, jak i znaczne pogłębienie różnicowania społecznego” (L a l i k, 1956, s. 632–633). Widoczne jest to w procesie genezy miast na interesującym nas obszarze. Szczególnie charakterystyczny jest dla oceny treści tych zjawisk okres końca XII w. i początku XIII w., czyli bezpośrednio poprzedzający proces lokacji miast na prawie niemieckim. Mamy wtedy do czynienia z miastami przedlokacyjnymi. Na omawianym obszarze tego typu ośrodków było 8 (Łęczyca, Rozprza, Sieradz, Spicymierz, Wolbórz, Ruda, oraz Sulejów i Inowódz). Wszystkie one otrzymały w późniejszym okresie prawa miejskie.

Wspólną cechą wymienionych ośrodków był fakt, iż skupiały się one przy grodach silnie ufortyfikowanych. Ludność zamieszkująca w sąsiedztwie tworzyła podgrodzia, które w pewien sposób stanowiły załazek przyszłych miast, gdyż zauważalna była tutaj już pewna odrębność gospodarcza. Chodzi o zajęcia ludności, głównie rzemieślnicze i rolnicze. Trzeba jednak zauważyć, iż nie wszystkie grody, w tym również kasztelańskie, rozwinęły się w podgrodzia, a te przecież stanowiły załazek miasta. Na terenie prowincji łęczyckiej w 1136 r. było 7 grodów kasztelańskich. Cztery z nich – Łęczyca, Sieradz, Rozprza i Wolbórz – rozwinęły się w miasta, piątą – Spicymierz, częściowo, i otrzymały później prawa miejskie, natomiast dwa z nich: Skrzywno i Żarnów, nie (Rosin, 1971). W tych przypadkach załazkiem miasta była osada typu przejściowego, w której uwidoczniły się również elementy charakterystyczne dla późniejszego miasta (handel, rzemiosło), jak i typowe elementy wiejskie (hodowla, uprawa roli). Te wiejskie elementy, a więc nie tylko handel i rzemiosło, były typowe dla miast omawianego terenu. Występowały one również, i to w znaczącej formie, w późniejszych ośrodkach lokacyjnych (tzw. małe miasta rolnicze).

Można więc rzec, iż czynnikami miastotwórczymi, w przypadku wymienionych ośrodków były m. in.: ich położenie przy ważnych szlakach komunikacyjnych i handlowych, a zarazem nad rzekami lub ich dopływami (oprócz Rudy); funkcjonowanie w większości tych ośrodków od wczesnych lat miejsc kultu religijnego lub zakładanie takiego albo przenoszenie z innego, leżącego w jego pobliżu; usytuowanie na styku regionów (Inowłódz, Wolbórz, Sulejów). Pięć z nich, co podkreślano, rozwinęło się później w ważne ośrodki miejskie, z których Łęczyca i Sieradz stały się najpierw stolicami księstw, a następnie województw. Z pozostałych, część straciła swe funkcje na rzecz nowo założonych, w bliskim sąsiedztwie, ośrodków: Spicymierza na rzecz Uniejowa, Ruda na rzecz Wielunia oraz Rozprza na rzecz Piotrkowa. W przypadku Rudy należy zauważyć, że stanowiła ona w okresie późniejszym niejako część strukturalną Wielunia. Podobnie było ze Spicymierzem. Wyjątkiem była Rozprza, która utraciła swe znaczenie ze względu na zmiany szlaków komunikacyjnych, jak również, znaczący już w tym czasie, awans Piotrkowa.

Zasygnalizowano wcześniej, iż pierwsze miasta lokacyjne wyrastały z dawnych osad i wsi targowych. Słusznie zatem targ nazywa się załazkiem miasta. Był to zresztą jeden z etapów rozwojowych miasta polskiego. Do końca XII w. można doliczyć się, na podstawie bezpośrednich wzmianek w dokumentach i wiadomości pośrednich, istnienia na ziemiach polskich ok. 250 osad targowych. Kształt ówczesnego targu, jako osady nieobwarowanej, o luźnej zabudowie drewnianej, trudno jest dzisiaj w pełni uchwycić. Pamiętać należy przede wszystkim o drodze lub drogach, w związku z którymi targ zwykle powstawał, one bowiem organizowały jego układ.

Dlatego też rekonstruujemy go najczęściej jako rozszerzenie drogi, kształtujące plac obudowany luźno domami (por. Munch, 1946; Zagrodzki, 1991; Kulesza, 1994). Zanim zaczęły powstawać miasta o planie regularnym, bujne życie miejskie rozwijało się w sprzężonych funkcjonalnie, ale przestrzennie luźno związanych osadach targowych.

Wiele układów miejskiego rozplanowania, ukształtowanych przestrzennie i funkcjonalnie w okresie wczesnego i pełnego średniowiecza, do dzisiejszego dnia zachowało ślady owej dawnej struktury. Elementy te, głównie przestrzenne, zachowały się szczególnie w miastach małych lub miejscowościach, które w przeszłości były takimi, gdzie procesy industrializacyjne nie przebiegały żywiołowo albo uległy one na pewnym etapie zahamowaniu. Zatem im lepsze warunki rozwoju miała dana jednostka osadnicza, im dłużej utrzymywała prawa miejskie lub też dłużej zauważalny był jej rozwój gospodarczy, tym bogatszy wykształciła plan przestrzenny, zacierając zarazem pierwotne i starsze formy swojego rozplanowania. Im warunki te były gorsze, tym zachowanych relikwów przeszłości jest więcej.

Zadaniem niniejszego artykułu będzie, w miarę możliwości, odtworzenie pierwotnego rozplanowania osad targowych, leżących na obszarze dawnych województw łęczyckiego i sieradzkiego.

Na omawianym obszarze wyodrębnić można grupę miejscowości (dawnych miast), które już w okresie przedlokacyjnym posiadały wykształcone formy przestrzenno-urbanistyczne, zauważalne nierzadko jeszcze obecnie w planach wielu tych miejscowości. Ich zachowane kształty, układy: wlotowy i wylotowy dróg, położenie przy ważnym szlaku komunikacyjnym, charakteryzują je, z dużym prawdopodobieństwem, jako wczesnośredniowieczne osiedla targowe.

Przy obecnym zaawansowanym stanie badań można stwierdzić, iż miasta powstawały i rozwijały się – po pierwsze bazując na formach wyłącznie grodowych, po drugie – na grodach i połączonych bezpośrednio z nimi targowiskach, po trzecie – wreszcie na samodzielnych miejscach targowych, które mogły być w pewien sposób uzależnione od grodów, ale nie były związane z nimi organicznie (Bobiński, 1975). Targowisko przed lokacją było tym elementem przestrzennym, który nadawał osiedlu miejski charakter, ponieważ właśnie w nim skupiały się funkcje odróżniające je od wsi, przede wszystkim funkcje wymiany. Należy jednak pamiętać, iż nie wszystkie place targowe były wyznacznikiem protomiejskiego charakteru osady. Wiele układów wiejskich przypomina swym założeniem osiedla targowe. Na przykład tzw. **wsie owalnicowe** wykazują wiele cech wspólnych z miejskimi osiedlami przedlokacyjnymi, w których dominującym był plac targowy o charakterystycznym soczewkowym kształcie.

Wyniki dotychczasowych badań wykazały, że osady targowe występowały na całym terytorium naszego kraju. „Istnieje więc możliwość wglądu w stan zachowania wczesnośredniowiecznych osiedli targowych, które zawniezamy

przede wszystkim typowości ich form” – pisał T. Zagrodzki (1991). Z zachowanych źródeł wynika, że wczesnośredniowiecznymi osadami targowymi na omawianym obszarze były: Kazimierz nad Nerem, Łęczycza, Piątek, Wolbórz, Sulejów, Rozprza, Piotrków, Małyń, Sieradz, Spicymierz, Turek i Uniejów, oraz Sobótka koło Łęczycy (Maleczyński, 1926, s. 120). Wykaz Maleczyńskiego wymienia pod rokiem 1242 również Brzeźnicę. Jest to nieporozumienie, gdyż pod tą datą nie znajdujemy żadnego dokumentu dotyczącego tej miejscowości. Najstarsza informacja o niej pochodzi z 1265 r. Nieporozumienie polega na tym, co słusznie zauważyła A. Olczak w swej pracy poświęconej genezie Brzeźnicy, iż Maleczyński odnosi podaną przez siebie datę do Brzeźnicy, ale leżącej w pobliżu Bochni (Olczak, 1961, s. 114–115). Jak widać, na pewno ośrodkami targowymi na tym obszarze było 13 miejscowości. W większości były to owalnice, sporadycznie zaś spotykało się układy widłowe i ulicowe. Przykładowo, wśród 6 osad targowych, wymienionych przez K. Maleczyńskiego, na obszarze ziemi łęczycyckiej było 5 owalnic.

W związku z tym istotne stało się poszukanie odpowiedzi na kilka pytań. Po pierwsze, czy w owych 13 udokumentowanych miejscowościach zachowały się jakieś ślady pierwotnego rozplanowania targowego? Po drugie, jeżeli tak, to czy podobne rozwiązania spotykamy w innych ośrodkach nie mających takiej metryki (na zasadzie *per analogiam*)? Wreszcie po trzecie, czy ewentualne zachowane ślady pierwotnych założeń targowych, jakie występować mogły w interesujących nas miejscowościach, są podobne do znanych nam w innych rejonach kraju, czy też możemy mieć do czynienia z układami zindywidualizowanymi, charakterystycznymi dla omawianego obszaru?

W przypadku 13 wymienionych miejscowości ślady wczesnomiejskich osad targowych zachowały się w niewielu, m. in. w Piątku, Sulejowie i Wolborzu, które doczekały się opracowań potwierdzających wyraźnie relikty tych najstarszych założeń (Zagrodzki, 1991; Januszkiewicz, 1971; Puget, 1990) oraz w Małyniu i Uniejowie (Kulesza, 1994, 1995). Badania wykazały również, iż dawnymi osadami targowymi były najprawdopodobniej również miejscowości nie wspomniane w wykazie Maleczyńskiego. Wymienić tutaj można m. in.: Gorzkowice, Osjaków, Pławno oraz Żytno (Kulesza, 1994).

Oprócz wymienionych, co do których metryki i charakteru nie mamy raczej wątpliwości, na badanym terenie występuje grupa miejscowości, w stosunku do których istnieje duże prawdopodobieństwo, iż w okresie wczesnośredniowiecznym były to osady lub wsie targowe, mimo iż w pisanym materiale źródłowym nie zawsze znajdujemy wzmianki potwierdzające ten fakt. W badanych miejscowościach układ wczesnomiejski utrwalił się w pierwotnym rozplanowaniu i nie został znacząco zdeformowany w trakcie dalszego ich rozwoju. Charakterystyczny jest tutaj kształt niektórych rynków lub zachowanych placów (które i dzisiaj jeszcze pełnią rolę miejsc targowych) oraz znacząca ich powierzchnia, układ działek, które są z reguły dłuższe

aniżeli działki w mieście średniowiecznym, położenie przy ważnym szlaku komunikacyjnym, przebieg dróg gospodarczych czy też układy: wlotowy i wylotowy. Pozwala to interpretować ten fakt jedynie funkcją, jakie te ośrodki spełniały w przeszłości, a mianowicie targiem (Zagródzki, 1991). Wyraźne ślady takich rozwiązań posiadamy także w kilkunastu innych przypadkach. Po analizie zachowanych materiałów źródłowych, tak pisanych, jak i kartograficznych, do grupy tej można zaliczyć następujące miejscowości: Bolesławiec, Brzeziny, Burzenin, Grabów Łęczycki, Inowódz, Kamieńsk, Lubnice, Nowe Miasto nad Pilicą, Radomsko, Rozprzę, Rudę, Stryków, oraz Wieluń. Należy w tym miejscu zauważyć, iż miejscowości typu targowego stanowiły ok. 35% ogółu wszystkich ośrodków, które uzyskały w przeszłości prawa miejskie na obszarze łęczycko-sieradzkim.

Jednakże samo ich nadanie nie musiało oznaczać, że w ich wyglądzie i funkcjach nastąpiły radykalne zmiany. W wielu tych miejscowościach występowało takie właśnie zjawisko. Miało to związek z faktem, iż miastami były one stosunkowo krótko, i to raczej słabymi gospodarzco, przez co nie wykształciły nowych form przestrzennych, zachowując tym samym znaczące ślady swojego pierwotnego rozplanowania (np. Burzenin, Grabów Łęczycki, Lubnice, Nowe Miasto nad Pilicą) albo też, mimo rozwoju, zachowały fragmentarycznie ślady dawnych struktur przestrzennych (np. Bolesławiec, Stryków, Radomsko).

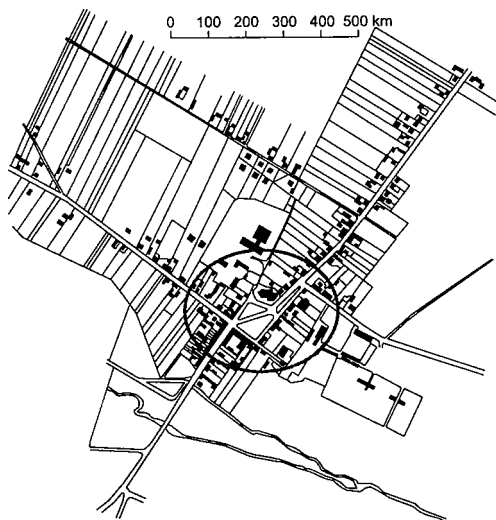
Najbardziej charakterystycznym i rozpowszechnionym kształtem tych osiedli był kształt owalnicowy lub zbliżony do niego. Wymiary wczesno-średniowiecznych osad targowych o tym kształcie rozplanowania były w Polsce niezwykle znormalizowane i zadziwiająco do siebie zbliżone. Na ogół długość ich wynosiła 300–500 m., szerokość zaś 100–200 m. Były jednak wyjątki; spotykało się osady o wymiarach znacznie przekraczających średnie kształty istniejących osad, np. w Wolborzu (Pugiet, 1968).

Listę targów wzmiankowanych u Maleczyńskiego, a nie posiadających jak dotychczas udokumentowania w badaniach morfologicznych, otwiera jedna z najstarszych miejscowości badanego terenu, **Rozprza**. Jej załążkiem był drewniano-ziemny gród, położony wśród bagien na prawym brzegu rzeki Luciąży, na wschód od obecnego osiedla. Obok grodu istniało zapewne podgrodzie, a dalej na zachód od doliny Luciąży rozwinęła się osada targowa, najprawdopodobniej o układzie owalnicowym. Jest jednym z najstarszych osiedli w dawnym województwie sieradzkim. Od XI w. była stolicą kasztelanii. Znaczenie utraciła na rzecz Piotrkowa, nowego ośrodka administracyjnego i gospodarczego. Najstarsza wzmianka o Rozprzy pochodzi z 1065 r. Od 1227 r. kasztelański gród był jednym z głównych czynników miastotwórczych. Miasto wyrosło z podgrodzia i istniało przed 1344 r.

W tymże roku Kazimierz Wielki w dokumencie wyznaczającym drogi dla kupców cudzoziemskich, udających się na Węgry i Ruś, wymienia wśród

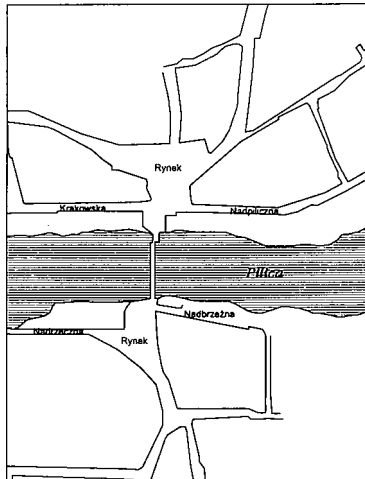
komór celnych królewskich – Rozprzę. Istnienie miasta jest potwierdzone w 1372 r., ok. 1450 r. i w 1487 r. Pierwotnie zbudowano w nim kościół na podgrodziu przypuszczalnie w XII w. lub nawet wcześniej, w drugiej połowie XI w. Później prawdopodobnie wzniesiono kościół w osadzie targowej, choć pierwsza wzmianka na ten temat pochodzi z 1406 r.

Na współczesnym planie zachowały się relikty najdawniejszego rozplanowania Rozprzy. Układ ten ukształtował się ostatecznie w okresie późnego średniowiecza, kiedy powstał regularny rynek na planie kwadratu (rys. 1). Przypuszczalnie objął on południową część wydłużonego wczesnośredniowiecznego placu targowego, którego część północna w formie długiego trójkąta stanowi wylot z północno-wschodniego narożnika współczesnego rynku w kierunku Piotrkowa. Powstał w ten sposób układ przestrzenny złożony z dwóch sprzężonych elementów, z których jeden – późnośredniowieczny rynek nakłada się na drugi – wczesnośredniowieczny plac targowy. Układ ten wykształcony w dojrzałym średniowieczu nie rozwinął się w czasach nowożytnych.

Rys. 1. Rozprza. Odrys planu współczesnego z zaznaczeniem hipotetycznego położenia dawnej osady targowej

Innym ośrodkiem targowym wzmiankowanym u Maleczyńskiego, z którego później wykształciło się miasto, jest Sulejów, dawniej w przedrozbiorowym województwie sieradzkim. Prawdopodobnie w okresie rządów Bolesława Krzywoustego w pierwszej połowie XII w., powstała tutaj osada targowa, a na pewno były karczmy. Rozwinęła się ona przy przeprawie przez Pilicę, gdzie istniała komora celna, w której pobierano cła wodne. Pierwotna osada znajdowała się na prawym brzegu Pilicy, gdzie na terenie zalewowym zachował się zarys owalnicy targowej przy dawnej drodze do Wolborza. Zauważalny jest on wyraźnie na planie miasta z 1824 r. (APŁ zk sygn. 7a). Pierwotny targ z XII w. przeniesiony został z prawego na lewy brzeg najprawdopodobniej w czasie lokacji miasta lub krótko przed tym faktem (rys. 2). Miasto powstało między rokiem 1279 a 1292. Przeniesienie zostało więc z księstwa sandomierskiego do sieradzkiego. Związkiem późniejszego miasta było targowisko po prawej stronie Pilicy, w miejscu dzisiejszego Podklasztorza, natomiast obecne miasto rozwinęło się z późniejszego targowiska lewobrzeżnego, a nieregularny plan wskazuje na jego pochodzenie sprzed okresu lokacyjnego. Tezę tę, w pewien sposób, potwierdza fakt wcześniejszego założenia parafii.

Rys. 2. Sulejów. Odrys planu miasta z 1824 r., na którym widoczny jest zarys dawnego targowiska

Wraz z przeniesieniem targowiska, przeniesiono także – nieco w górę rzeki – przeprawę rzeczną, którą usytuowano naprzeciw, położonego na wysokim zachodnim brzegu Pilicy, kościoła parafialnego. Wtedy też najprawdopodobniej wytworzył się dzisiejszy nieregularny rynek i odpowiadający mu plac po przeciwnej stronie rzeki w rozwidleniu dróg w kierunku Żarnowa i Opoczna.

Jedną z wczesnośredniowiecznych osad targowych wymienionych przez K. Maleczyńskiego była osada, która stała się załążkiem **Piotrkowa Trybunalskiego**, dawniej w województwie sieradzkim. Pierwsza wzmianka źródłowa o miejscowości pochodzi z 1217 r. Osiedle powstało na skraju kasztelanii rozpierskiej, na wysoczyznowej równinie. Wiemy, iż w XIII w. był Piotrków najednokrotnie miejscem pobytu książąt i możnych, więc musiał znajdować się tutaj gród, a przynajmniej znaczniejszy dwór. W pobliżu grodu znajdowała się przeprawa przez Strawę i jej dopływ Strawkę. Była ona w tym czasie dość znacznym węzłem komunikacyjnym; na lewym brzegu Strawy zbiegały się drogi z Pomorza, Mazowsza i Rusi; na prawym zaś z Krakowa, Poznania i Wrocławia. Wspomniane – gród i węzeł – stanowiły sprzyjające czynniki do powstania w tym właśnie miejscu osady o charakterze rzemieślniczo-handlowym. Zapewne w tym okresie powstał również najstarszy kościół piotrkowski. Wzmianka o nim pojawia się dopiero w 1349 r.

Lokalizacja osady targowej jest dzisiaj trudna do ustalenia, głównie z braku odpowiednich badań archeologicznych. Istnieje kilka hipotez na temat jej lokalizacji. Jedną z nich przypuszcza, iż gród z sąsiadującą z nim osadą miał się znajdować na terenie rozbudowanego w XVI w. dworu książęcego przy stawie bugajskim. Inne utrzymują, że miejscem tym były okolice zamku, obecnej starówki, gdzie najprawdopodobniej przebiegał szlak toruńsko-krakowski. Wzdłuż niego miała rozwinąć się rozciągnięta osada. Podobnie rzecz się ma z jej wyglądem. Przypuszczalnie miała ona kształt owalnicowy. Potwierdzeniem tej teorii może być jedynie obecny układ ulic nawiązujący do kształtu dawnej osady, zwłaszcza wybiegających z północnych pierzei rynku, czyli Rwańskiej i Żydowskiej. Początkowo są one zorientowane w stosunku do siebie prawie równolegle, by stopniowo kierować się ku sobie, tworząc charakterystyczny układ. Na południe od rynku układ ulic nie jest tak przejrzysty, co zapewne wiąże się z podmokłym charakterem tego terenu. Do tak uformowanej, w widłach Strawy i Strawki, osady dochodziły szlaki komunikacyjne tworząc lokalne węzły. Zlokalizowane one były w pobliżu dwóch głównych przepraw przez rzeczkę: na północy w rejonie obecnych ulic Wilczej i Krzywej, na południu zaś w pewnym oddaleniu w okolicach obecnego kościoła Nawiedzenia NMPanny, gdzie powstał lokalny węzeł komunikacyjny.

Do znaczniejszych targowisk wczesnośredniowiecznych na badanym obszarze należała osada targowa w **Piątku**, w Polsce przedrozbiorowej w województwie łęczyckim. Bardzo wyraźnie widoczna ona jest na planie z 1817 r. (AGAD, zk sygn. 485-10), na którym przedstawiona została w prawie niezmienionej przekształceniami postaci, gdyż lokacja z 1339 r. i wytyczenie nowego układu miejskiego nie naruszało istniejącej struktury. Miasto lokacyjne powstało na północ od istniejącego targu. Strumień ograniczał osiedle z tej strony, rzeczka zaś od wschodu i południa. T. Zagrodzki uważa, iż położony przy trakcie z Łowicza targ piątkowski dopełniał funkcje targu grodowego w Łęczycy i że powstał on przed połową XII w. Do dzisiaj zachowała się tylko północna pierzeja dawnego placu targowego, która zachowała zmienne przesunięcie linii. Świadczy to o tym, że tutejszy plac należał do placów o dwóch szerokościach (Zagrodzki, 1991, s. 234). Z przedlokacyjną osadą targową wiąże się hipotetycznie obszar położony w pobliżu ul. Pokrzywnej, którego pierwotne ukształtowanie jest już mocno przekształcone. Ośrodek układu stanowił prostokątny plac powstały przy skrzyżowaniu dróg wiodących do Łowicza i Łęczycy oraz Kutna i Zgierza. Osada ograniczona była od wschodu terenem kościelnym z kościołem i plebanią, terenem biskupim i terenami folwarcznymi, od południa zaś przez rzekę Moszczenicę. Układ ten jest jeszcze bardzo wyraźny na planie z 1817 r. W XVIII w. teren osady włączony został w granice miasta. Można więc Piątek zaliczyć do osad ulicowych.

Jak już wspomniano, osady targowe występowały również w miejscowościach, które nie mają tego faktu potwierdzonego źródłowo lub też mają potwierdzenie niepełne, hipotetyczne. Jednakże w trakcie badań szczegółowych, analizując zachowane najstarsze plany kartograficzne, zapisy źródłowe, jak również wyniki badań terenowych, możemy stwierdzić, iż listę podaną przez wielokrotnie tutaj wymienianego K. Maleczyńskiego należy bez wątpienia poszerzyć, jeżeli nie o kilkadziesiąt, to na pewno o kilkanaście miejscowości. W wielu przypadkach osady te były zaczątkiem późniejszych miast, również i na badanym obszarze. Należy zauważyć w tym miejscu, iż w kilku przypadkach zachowało się wręcz pierwotne rozplanowanie wczesnośredniowiecznych osad targowych w dość czystej formie. Przez ten fakt lub dzięki temu możemy dosyć dokładnie poznać, jak wyglądała organizacja przestrzenna osady targowej okresu wczesnośredniowiecznego i średniowiecznego na terenie Polski Środkowej.

Przejdźmy teraz do omówienia miejscowości, które nie posiadają w pełni potwierdzenia swego charakteru targowego w źródłach pisanych, z analizy zaś materiału kartograficznego oraz zachowanych reliktyw w terenie można z dużym prawdopodobieństwem wnioskować, że takowymi były.

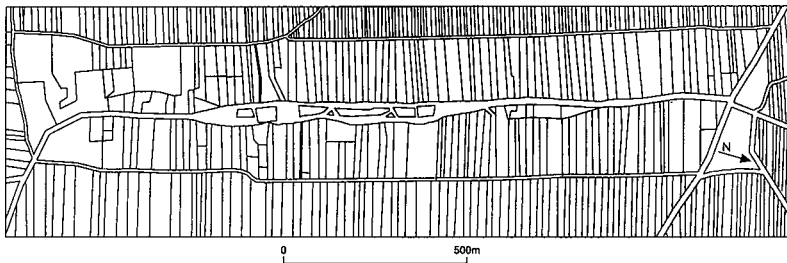
We współczesnych planach badanej grupy miast i osiedli zachowały się ślady mogące stanowić relikty wczesnośredniowiecznego osadnictwa targowego. Do szczególnie interesujących i najlepiej zachowanych należą układy w Łubnicach i Grabowie Łęczyckim.

Funkcje Łubnic (dawniej wsi w województwie sieradzkim) jako osady targowej potwierdzają XIII-wieczne źródła (Rosin, 1967). Były pierwszą miejscowością w dawnej ziemi łęczycko-sieradzkiej, która otrzymała prawa miejskie (1238 r.) (Rosin, 1971, s. 128). Ponieważ miastem były krótko, gdyż tylko 28 lat (utraciły je przed 1266 r.), nie wystąpiły tutaj w okresie późniejszym prawie żadne zmiany przestrzenne, nie mówiąc o wykształceniu się jakichkolwiek cech miejskich

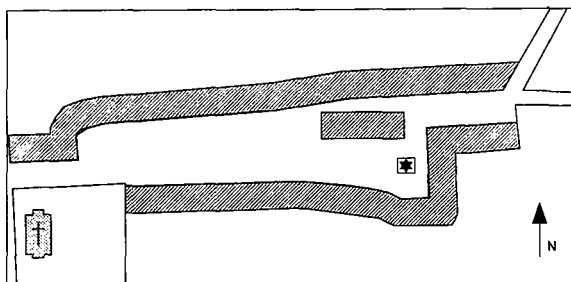
W 1372 r. przekształcono ówczesną wieś Grabów Łęczycki w miasto. Nie rozwinął się w latach późniejszych, głównie z powodu zbyt bliskiego sąsiedztwa Łęczycy i Dąbia. Z tego też względu ominęła go wielka urbanizacja z czasów Kazimierza Wielkiego.

Analiza planów historycznych, jak i współczesnych, oraz badania terenowe wskazują, iż w omawianych przypadkach możemy mieć do czynienia z zachowanymi układami charakterystycznymi dla wczesnomiejskich osiedli targowych, z placem wykształconym w formie zbliżonej do wydłużonego owalu, jak w Łubnicach (rys. 3) lub trójkąta, jak w Grabowie Łęczyckim (rys. 4 i 5). Rozwinęły się one w sąsiedztwie przebiegających ówczesznie ważnych szlaków handlowych: ze wschodu na Śląsk (Łubnice) lub u zbiegu trzech dróg – dawnego traktu z Dąbia do Krośniewic, z odgałęzieniem w kierunku wschodnim, do Łęczycy (Grabów Łęczycki). Bieg równoległych do placów dróg gospodarczych oraz zachowany układ długich działek rolnych może odtwarzać z dużym prawdopodobieństwem zarysy wczesnośredniowiecznych osiedli. Zachowane rozplanowania tych dwóch miejscowości świadczą mogą również o samorządnym przypuszczalnie ich powstaniu. Należy zauważyć, iż mimo pewnych późniejszych przekształceń (częściowe, wewnętrzne zabudowanie placu w Łubnicach lub wprowadzenie zabudowy i podziału na bloki w części wschodniej placu w Grabowie Łęczyckim), zachowane relikty dawnych układów stanowić mogą nieskazony prawie przykład wczesnośredniowiecznego rozplanowania osady targowej.

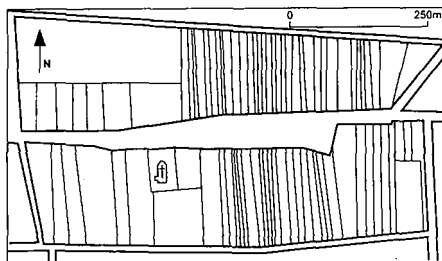
Południkowy układ rozplanowania Łubnic, wyraźnie jednokierunkowy, opierał się na przebiegającej drodze z północy na południe, dawniej bardzo ważnym szlaku handlowym z Rusi na Śląsk. Na zachowanym planie z końca XVIII w. wyraźnie widać jej dość znaczne rozszerzenie, przybierające postać placu targowego (AGAD, zk sygn. 916/389-22). Zachowany w większości do dzisiaj układ działek, w dużej mierze zgodny z tym, który prezentuje wspomniany plan (równoległy do rozszerzenia bieg dróg gospodarczych), jak również rozwidlenia w jej północnej i południowej części placu, świadczą dowodnie o wczesnośredniowiecznej genezie rozplanowania

Rys. 3. Łubnice. Odrys współczesnego układu wsi z bardzo czytelnym zarysem dawnego placu targowego

Rys. 4. Grabów Łęczycki. Przerys z planu miejscowości z 1893 r.

Rys. 5. Grabów Łęczycki. Odrys planu współczesnego

miejsowości, typowym dla osad targowych powstałych w tym czasie. Częściowe, wewnętrzne zabudowanie dawnego placu nastąpiło prawdopodobnie niedługo po utracie praw miejskich, w tym i prawa do targów, kiedy to sam plac i pełniona przez niego funkcja przestały być potrzebne. Spowodowało to z kolei, że osada nie rozwinęła się, zachowując zarazem swe pierwotne rozplanowanie. Osada łubnicka reprezentowała więc typ osady ulicowej.

W Polsce spotykamy się z pradawnymi osadami targowymi, zakładanymi przy zbiegu trzech dróg. Plan takiej osady (lub miasta), oparty na układzie trójkątnego rynku z wybiegającymi zeń trzema głównymi ulicami (drogami), nie był formą urbanistyczną właściwą tylko Polsce. Spotykamy się z takim planem w całej niemalże Europie, np. w Wilnie, Avignon, Siennie, Toledo. Stwierdzić należy, iż takie rozplanowanie mają jedynie miejscowości powstałe samorzutnie, a nie z góry zaplanowane. Zarazem są to zawsze osiedla stare, rozwinęte wcześniej aniżeli rozpowszechnione, poczynając od XIII w.

miasta zbudowane na planie gotyckim. Przykładem takiego rozplanowania osady targowej na omawianym terenie jest omawiany Grabów Łęczycki.

Analiza zachowanego materiału kartograficznego wskazuje na dość czytelnie zachowany układ, charakterystyczny dla wczesnośredniowiecznych osad targowych, z placem targowym ukształtowanym w formie wydłużonego trójkąta, co prezentują plany tej miejscowości z 1870 r. i 1893 r. (APŁ, zk sygn. 2615, k. 66; AGAD, zk sygn. 491-81). Przykładem takich osad o nieskażonym do dzisiaj planie są m. in. Kłobuck i Dobczyce. Mimo że Grabów Łęczycki pojawia się w źródłach dosyć późno, to na podstawie jego rozplanowania można stwierdzić, że miejscowość ta pochodzi z XII w., a może nawet z drugiej połowy XI w. Położony na niskim dziale wód Grabów nadawał się szczególnie do rozwinęcia w nim osady targowej dla wsi położonych na północ od bagnistego i trudnego do przebycia Neru oraz równie bagnistych dopływów Bzury pod Łęczycą. Miejscowość ta nie miała możliwości rozwoju wobec bliskości Łęczycy, ówczesnie ważnego ośrodka, stolicy samodzielnego księstwa, oddalonej od niego tylko o 16 km. To najprawdopodobniej było bezpośrednią przyczyną nierozwinęcia się Grabowa z osady w miasto, mimo otrzymania przywileju lokacyjnego. Ponieważ nie przeszedł on normalnej w średniowieczu ewolucji od osady targowej do miasta, z jego rozwiniętymi strukturami przestrzennymi, lecz zatrzymał się w swym rozwoju na pierwszym szczeblu, z tego też względu współczesny plan miejscowości reprezentuje w miarę nieskażony przykład rozplanowania wczesnomiejskiej osady targowej w rzadko spotykanym na badanym terenie układzie, co widać bardzo dokładnie na prezentowanych planach – XIX-wiecznym i współczesnym.

Kościół usytuowany został przy placu, bliżej jego węższego końca. Taka lokalizacja kościoła jest identyczna jak w Dobzycach, posiadających bliźniacze rozplanowanie. W części szerszej, na rozwidleniu dróg (do Łęczycy i Krośniewic) usytuowana była najprawdopodobniej karczma. Takie jej zlokalizowanie było charakterystyczne dla tego typu osad targowych. Nie wiadomo, gdzie znajdował się gródek grabowski, wspominany w źródłach. Badacze przypuszczają, iż mógł być usytuowany tam, gdzie współcześnie leży cmentarzyk przy ul. Krośniewskiej. Świadczyć o tym mają m. in.: jego położenie na wzgórku, w odległości ok. 600 m. od wsi oraz fakt, iż często właściciele chętnie oddawali pod przyszłe cmentarze tereny dawnych grodów, gdyż teren taki nie nadawał się pod uprawę roli, był nieużytkiem. Przypuszczenie to wydaje się prawdopodobne, biorąc pod uwagę, iż podobnie postąpiono w niedalekim Żychlinie, gdzie w XVIII w. lub XIX w. miejscowy gródek zamieniony został właśnie na teren cmentarny.

Bieg równoległych do placu, podobnie jak w Łubnicach, dróg gospodarczych, wraz z podziałami długich działek rolnych, w znacznym stopniu odtwarza zarys wczesnośredniowiecznego osiedla. Działki przyrynkowe były wąskie; ich szerokość typowa wynosi 7–10 m. Spotyka się również działki

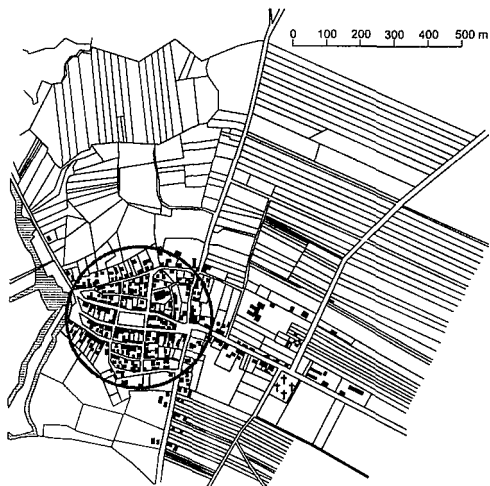
znacznie węższe, zaledwie 5-metrowe, i szersze – do 20 m. Wydaje się, iż szersze podziały powstały później, w XIX w. lub nawet w XX w., w wyniku scalenia dwóch działek sąsiednich. Działki przyplacowe liczą do 150 m długości, natomiast poza placem długości dochodzą do 300 m, a nawet 400 m. Ulice nie miały szerokości typowej dla średniowiecznych miast. Trakty jezdne miały ok. 30 m szerokości i w pełnej swej szerokości docierały do samego rynku. Śladem tego są fragmenty kilku ulic, mających właśnie 30-metrową szerokość.

Kolejną miejscowością, w której planie zachował się owalnicowy układ dawnej osady targowej, jest **Bolesławiec**, dawniej w przedrozbiorowym województwie sieradzkim. Miejscowość posiada starą metrykę historyczną. W 1268 r. powstał tutaj zamek, który unywuowany został w miejscu wcześniejszego grodu obronnego. W tym mniej więcej czasie, przy ważnym szlaku handlowym z Rusi na Śląsk, rozwinęła się osada targowa. Miała ona kształt owalnicowy, z placem targowym o podobnym kształcie, widocznym wyraźnie na planach XIX-wiecznych (AGAD, zk sygn. 487-24; APŁ, zk sygn. 115) i współczesnym. Hipotetyczna długość osady wynosiła ok. 350–400 m. Zachowane jeszcze dość czytelnie przebiegi dawnych dróg gospodarczych, układ komunikacyjny, zbliżony w swym rozwiązaniu do podobnych w Gorzkowicach, Małyniu, Łubnicach lub w Grabowie, oraz sam wrzcionowaty kształt zachowany we współczesnym rozplanowaniu miejscowości daje nam prawo do potwierdzenia tezy, iż mamy do czynienia z dawnym klasycznym układem miejscowości targowej (rys. 6 i 6a).

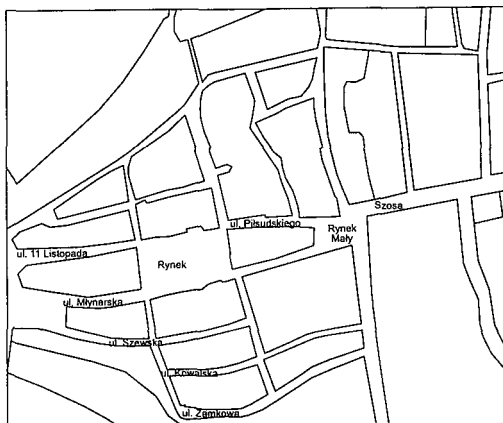
Jednym z dawnych miast regionu środkowopolskiego, u którego genezy leżała prawdopodobnie osada targowa, jest **Burzenin**, obecnie wieś (dawniej w województwie sieradzkim). Pierwsza informacja o mieście lub przynajmniej osadzie targowej pochodzi z 1344 r., dokument zaś potwierdzający miejskość z 1378 r.

Zachowane współcześnie rozplanowanie miejscowości zawiera dwa zespoły osadnicze pochodzące z dwóch różnych okresów – starszy, przedlokacyjny, nieregularny, położony nad samą Wartą, oraz młodszy, regularny, powstały w okresie lokacji miasta, z rynkiem zbliżonym do prostokąta oraz z siatką prostych ulic. Zachowany do dzisiaj zarys zespołu starszego wskazuje pewne, czytelne analogie z kształtem osad targowych. Układ działek wokół placu sugeruje, iż przypuszczalnie osada targowa mogła powstać tutaj na planie okolnicy. Istnieje również prawdopodobieństwo, iż układ ten przedstawia pierwotny charakter granic sąsiedzkich oraz hipotetyczny obraz całości dawnej osady, powstałej zapewne w XIII w. Widać to wyraźnie na planie miasta z 1869 r. (APŁ, zk sygn. 2303, 2304, 2305).

Bardzo charakterystyczny i niepowtarzalny układ dwóch sprzężonych elementów o odmiennej strukturze widoczny jest w kolejnej miejscowości, a mianowicie w **Strykowie**, dawniej w przedrozbiorowym województwie łęczyckim.

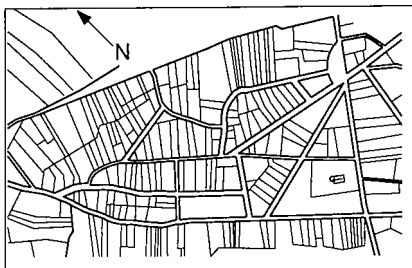
Rys. 6. Bolesławiec. Odrys współczesnego planu z widocznym zarysem dawnego placu targowego

Rys. 6a. Bolesławiec. Odrys z planu miasta (okres międzywojenny), APŁ, zk sygn. 2645

Część zachodnią miasta stanowi prostokątne Stare Miasto, z prostokątnym rynkiem i kilkoma ulicami. Część wschodnią natomiast zajmuje promieniste Nowe Miasto, stanowiące przykład awangardowej myśli urbanistycznej z początków XIX w. (APŁ, zk sygn. 405).

Pierwsza wiadomość o tej miejscowości pochodzi z 1387 r., natomiast prawa miejskie otrzymała ona w 1394 r. Miasto powstało obok wsi o tej samej nazwie. W okresie wczesnośredniowiecznym w układzie przestrzennym najwcześniej wykształciło się targowisko, powstałe w wyniku rozszerzenia drogi, ówczesnie ważnego traktu z Sandomierza do Łęczycy (rys. 7). Było ono najpierw centrum wsi, a następnie powstałego miasta. Ślady tegoż układu widoczne są jeszcze na XIX-wiecznych planach tej miejscowości (APŁ, zk sygn. 405; RGP Wydz. Adm., sygn. 2052, k. 168). Układ ten reprezentuje typ ulicowy.

Rys. 7. Stryków. Odrys współczesnego planu miasta z widocznym zarysem dawnego placu targowego

Wybitnym zabytkiem urbanistyki średniowiecznej, niewiele zniekształconym przez późniejsze zmiany, jest rozplanowanie **Inowłódza**, dawniej leżącego w przedrozbiorowym województwie łęczyckim.

W tym miejscu należy zauważyć, iż jeśli w przypadku omówionych miejscowości nie można mieć raczej wątpliwości co do istnienia targu i jego usytuowania, tak w przypadku Inowłódza tej pewności nie mamy. Choć materiały źródłowe informują nas, że targowisko było, to są problemy z jego usytuowaniem w terenie. Otóż na współczesnym planie tej miejscowości oraz w terenie zauważyć można pewne relikty, które świadczyć mogą, że mamy do czynienia ze śladami nie jednej, ale kilku dawnych osad targowych.

Inowłódz należy do najstarszych miejscowości w Polsce. Około 1086 r. wzniesiono w pobliżu grodu nad Pilicą, na dość wysokim wzgórzu, kamienną świątynię pw. św. Idziego. U stóp wzgórza powstało najprawdopodobniej miejsce targowe, z którego w okresie późniejszym wyrosło miasto. Prawa

miejskie uzyskała osada w dobie panowania Kazimierza Wielkiego, który wznosił tutaj zamek, a samo targowisko otoczył murami obronnymi (Augustyniak, 1992, s. 12). W konfiguracji granic własnościowych oraz w topografii i hydrografii doliny zachowały się zarysy pierwotnych założeń wczesnodziejowego rozplanowania, które widoczne jest jeszcze we współczesnym układzie przestrzennym tej miejscowości.

Najstarsza wzmianka pisana o Inowłodzu zachowała się w Falsyfikacji trzemeszeńskim z pierwszej połowy XIII w., a odnoszącym się do XII w. (Nowak, 1984, s. 17). Wymienia on dwie wsie. Jedna z nich miała bez wątpienia charakter osady targowej, o czym świadczy chociażby wzmianka o karczmach. Była to najprawdopodobniej ta sama osada, w której pobierano cła przy przeprawie przez Pilicę. Druga z wymienionych wsi, o raczej niesprecyzowanej funkcji, była przypuszczalnie usytuowana w pobliżu kościoła pw. św. Idziego, na wyższej terasie wzgórza (Zarębska, 1984, s. 69). Niektórzy badacze wysuwają przypuszczenie, że pozostałością osady targowej jest wydłużony rynek, który wytyczony został na miejscu dawnego placu targowego (rys. 8). Stąd jego dość znaczne rozmiary (250 m z północy na południe × 50 m ze wschodu na zachód) (Domanski, Perzanowski, 1960, s. 4). Inni natomiast wysuwają hipotezę, nie odrzucając pierwszej, że pozostałością dawnej osady targowej jest obszar leżący na północ od miasta lokacyjnego, w pobliżu kościoła pw. św. Idziego (Zarębska, 1984, s. 69). Analizując plany miasta z różnych okresów – 1817 r. (APŁ, RGP Anteriora 361), 1827–1828 (AGAD, KRSW, vol. 870) i wcześniejszy z 1776 r. (AGAD zk sygn. 73-13) – nie można odrzucić żadnej z dwóch hipotez, gdyż w obu przypadkach, zachowane do dzisiaj ślady mogą potwierdzać, iż mamy do czynienia z relikwiami wczesnośredniowiecznej osady targowej. W pierwszym przypadku długość obecnego rynku świadczyć może, że wytyczony on został w miejscu dawnego placu targowego, gdyż do rzadkości należało wytyczanie rynków o takich rozmiarach w planach gotyckich miast rozwiniętego średniowiecza. W drugim przypadku zachowanie niezabudowanej przestrzeni obecnego placu Wolności, gdzie zbiegał się bardzo ciekawy, charakterystyczny dla tego okresu układ dróg, może być również pozostałością dawnego placu targowego. Trzeba brać pod uwagę również i inne rozwiązania, a mianowicie istnienie w bliskim sobie okresie dwóch osad targowych (o dwóch osadach informuje nas dokument trzemeszeński), z których jedna mogła mieć charakter *sensu stricto* targowy, druga natomiast złączyć funkcje osady, w której pobierano cło przy przeprawie przez rzekę, z funkcją targową. Wydaje się jednak, iż aby rozstrzygnąć ten problem, należałoby podjąć gruntowne badania, w szczególności archeologiczne.

Do grupy starych osad targowych można zaliczyć Kamieńsk, dawniej w przedrozbiorowym województwie sieradzkim. W okresie średniowiecznym był to ważny węzeł komunikacyjny. Tutaj krzyżowały się drogi z Piotrkowa do Częstochowy i z Przedborza do Łasku i Sieradza. Przy tej drugiej rozwinęło się wspomniane targowisko.

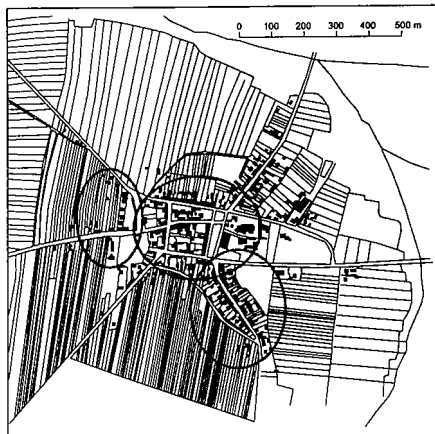

Rys. 8. Inowódz. Odrys planu miasta z lat 1827/1828 z widocznym zarysem wydłużonego rynku powstałego prawdopodobnie w miejscu dawnego placu targowego (AGAD, KRSW, vol. 870)

Przed nadaniem praw miejskich Kamieńsk był targową osadą wiejską. Późniejsze miasto wyrosło z tejże osady i stanowić miało centrum administracyjne oraz ośrodek handlowy klucza. Przedlokacyjny Kamieńsk zgrupowany był wokół targowego rozwidlenia dawnego traktu z Przedborza przez Kamieńsk (koło przeprawy przez podmokłą dolinę) do Łasku.

Dawne targowisko mieściło się przy rozwidleniu dzisiejszych ulic: Barczkowieckiej i Głowackiego. Wewnątrz placu targowego wybudowano kościół (rys. 9). Wydawcy 4 tomu *Inwentarza topograficznego do zabytków historii sztuki w Polsce* przypuszczają, że zabudowanie targowiska doprowadziło do powstania rynku w innym miejscu. Zmiana ta wywołana została głównie przez inny czynnik. W XIII–XIV w. trakt komunikacyjny Piotrków–Radomsko–Częstochowa zaczął odgrywać ważniejszą rolę niż droga Przedbórz–Łask i omijał dawne targowisko. Natomiast położony w centrum miejscowości rynek (obecnie skwer) znajdował się na linii, którą przebiegał tenże trakt. Rynek więc, co jest rzadkością, nie powstał w miejscu

dawnego placu targowego, na co złożyło się, obok wspomnianej zmiany rangi dróg, również nowe rozplanowanie w związku z nadaniem prawa niemieckiego. Przedlokacyjne targowisko miało kształt nieforemnego prostokąta, nadany mu przez rozwidlającą się tutaj drogę, idącą z Przedborza przez wieś Barczkowice. Jedno z rozwidleń biegło w kierunku północnego zachodu przez ul. Głowackiego, a drugie w kierunku zachodnim wyznaczała ul. Wieluńska. Można przypuszczać, iż osada kamieńska należała do typu osad widlicowych, choć nie można wykluczyć zupełnie typu ulicowego.

Rys. 9. Kamieńsk. Odrys planu współczesnego miasta z zaznaczeniem położenia i kształtu dawnej osady targowej (dolne koło)

Hipotetyczne początki osady targowej w Radomsku, dawniej w przedrozbiorowym województwie sieradzkim, odnoszą się do XI w. Wymieniane jest często jako przedlokacyjna osada miejska (Rosiński, 1971, s. 117–129). We wczesnym średniowieczu istniał tutaj gród, wokół którego rozwinęła się osada targowa, która dała początek miastu. Pierwsza wzmianka pisana pochodzi z 1243 r. W chwili lokacji miasto było już zorganizowane.

Osada targowa rozwinęła się w połowie XIII w., prawdopodobnie między 1243 r. i 1266 r. Posiadała już wówczas kościół parafialny.

W 1288 r. przeniesiono z Brzeźnicy do Radomska zakon franciszkanów, który osadzono na terenie zwanym Bugaj, leżącym na północ od nowo lokowanego miasta (późniejsze przedmieście Kietlińskie). Spowodowało to

rozprzestrzenienie się zabudowy miejskiej w kierunku klasztoru i przesunięcie urbanizacji terytorium miejskiego ku północy.

Według najstarszego zachowanego planu miasta z 1785 r. (APŁ, zk sygn. 2721), rynek miasta lokacyjnego rozplanowany został na terenie dawnego placu targowego i miał formę trapezoidalną, dającą się odnieść do okresu prymitywnego jeszcze rozplanowania osady, dość często spotykaną, obok dwóch innych, na ziemiach polskich w okresie XII w. i XIII w. Ten typ rozplanowania kształtował się prawie wyłącznie w zależności od zajętego terenu (rys. 10). Proces urbanizacyjny tego okresu przebiegać mógł następująco: miasto-podgrodzie traci znaczenie na rzecz targu, który przy dogodnym położeniu topograficznym przekształca się w miasto średniowieczne. Północną pierzeję późniejszego rynku wyznaczał szlak Wrocław-Ruś, natomiast pierzeję wschodnią szlak solny. W omawianym przypadku problem wygląda podobnie jak w Kamieńsku, choć tutaj układ widlicowy jest bardziej prawdopodobny.

Rys. 10. Radomsko. Odrzys planu miasta z 1819 r. (APŁ, zk sygn. 226a)

Również obok jednej z najstarszych kasztelanii, a zarazem siedziby archidiakonatu w Polsce, od której Wieluń przejął później najpierw funkcję ośrodka miejskiego i grodu kasztelańskiego, w końcu również archidiakonatu, rozwinęła się osada targowa w **Rudzie**, dawniej w przedrozbiorowym województwie sieradzkim. Kościół erygowany był przed 1106 r. Układ przestrzenny zachował wiele śladów dawnego rozplanowania, którego kształt i przebieg ulic układał się w dwa wpisane w siebie trójkąty, położone na południe od niewielkiego wzgórza, na którym znajdował się w okresie wczesnośredniowiecznym gród kasztelański (AGAD, zk sygn. AG 50/324-50). Rozwinęła się Ruda przy ważnym ówczesnie szlaku handlowym z Moraw na Kujawy. Miała prawdopodobnie układ owalnicowy.

W niedalekim sąsiedztwie osady rudzkiej, prawdopodobnie na obszarze dzisiejszego miasta, rozwinęła się osada rolniczo-targowa w **Wieluniu**, dawniej w przedrozbiorowym województwie sieradzkim. Pierwotnie dookoła niej rozciągały się szeroko podmokłe łąki i trzęsawiska, zapewniające naturalną ochronę jej mieszkańcom. Architektoniczną dominantą wczesnośredniowiecznej osady był kościół pw. Bożego Ciała, poświadczony już w XII w., a usytuowany w północno-zachodnim krańcu osady. Niestety nie ma żadnych danych na to, jaki był układ przestrzenny i rodzaj zabudowy tej osady. Istniejący do dzisiaj kościół Bożego Ciała jest świadectwem, że osada ta mieściła się na terenie obecnego zabytkowego zespołu miejskiego. Przypuszcza się, że pierwotna lokacyjna osada rozwinęła się właśnie w kształcie owalnicowego placu, którego znaczące ślady pozostały do dzisiaj.

Miasto, lokowane na terenie wcześniejszej osady, zaadaptowało przypuszczalnie relikty jej rozplanowania, co łącznie z ukształtowaniem terenu mogło wpłynąć na pewne odkształcenia regularnego schematu planu. Schemat wczesnośredniowiecznego rozplanowania dostosowano do przebiegu warstw i ukształtowania terenu. Stąd siatka ulic do dzisiaj zachowała pewne nieregularności, zwłaszcza w zachodniej części Starego Miasta.

W układzie przestrzennym miasta główny trakt komunikacyjny, biegnący ze wschodu na zachód, przechodził przez miasto dwoma ramionami, w zasadzie równoległymi, które zbiegały się u wylotów przez bramy miejskie. Jest to bez wątpienia pozostałość przedlokacyjnego układu drożnego. Układ ten jest bardzo czytelny na planie miasta z 1823 r. (APL, zk sygn. 2723). Do tego układu głównych ulic, tworzących kształt wrzeciona, dostosowany został kształt przyległych bloków zabudowy, przez co cała siatka ulic równoległych przebiegała po krzywiznach podkreślonych jeszcze przez owalny kształt obwodu miasta. Późniejsze ulice wycyczone w kierunku północ – południe przebiegały równoległe do siebie, prostopadle zaś do osi głównej komunikacji.

Podobny, wrzecionowaty układ wywodzący się ze starej osady targowej zachowało do dzisiaj **Nowe Miasto nad Pilicą**, dawniej w okresie przedrozbiorowym w województwie łęczyckim.

Miasto wyrosło ze wsi targowej Pobiednia, położonej na szlaku drogi wodnej – Pilicy, oraz starego szlaku handlowego z Mazowsza do Małopolski. To dość korzystne położenie wsi przyspieszyło w pewien sposób proces urbanizacji i zapewniło późniejszemu miastu znaczenie. Jak wspomniano, w 1400 r. wieś Pobiednia przekształcona została w miasto, uzyskując zarazem nową nazwę.

Zachowany układ urbanistyczny miasta do dzisiaj jest cennym zabytkiem. Najstarszym elementem tego układu jest częściowo zachowane grodzisko usytuowane na stożkowo ukształtowanej skarpie. Obecnie znajduje się tutaj kościół. W kierunku północnym od grodziska, równoległe do skarpy rzecznej, biegnie dostosowana do konfiguracji terenu szeroka ulica, łącząca Stary Rynek z Nowym. Analizując zachowane źródła kartograficzne z ubiegłego wieku oraz wyniki badań terenowych, prawdopodobne jest, iż jest ona fragmentem wczesnośredniowiecznej wsi targowej, z której wyrosło miasto (APE, Wydz. Adm., 2052). Świadczyć o tym może częściowo owalnicowy kształt centrum miasta, rozłożony o kierunku wschód–zachód z zachowanymi sporadycznie śladami dawnych dróg gospodarczych, typowych dla tego typu założeń. Jądrem późniejszego średniowiecznego miasta lokacyjnego był zbliżony do trapezu rynek (obecnie Stary Rynek), usytuowany we wschodniej części dawnej owalnicy. Od wschodu oddzielony on był blokiem przyrynkowym od niewielkiego placu, będącego również reliktem dawnego placu. Układ ten uzupełniony jest pozostałościami dawnych dróg, biegnących ówczesnie ze wschodu na zachód.

Do miejscowości, które u początków swego istnienia miały kształt owalnicowy, należały także m. in. **Dąbrowice**, **Dobra**, **Grzegorzew**, **Kłodawa**, **Łąkoszyn**, **Oporów**, **Orłów**, **Rzeczyca**, **Sobota** oraz **Ujazd** i **Witonia** (Wojtkowiak, 1966). Niestety po tym pierwotnym kształcie nie pozostał praktycznie żaden ślad w terenie. Warto dodać, iż owalnica to najstarszy typ osiedla, jaki występował na omawianym obszarze.

Reasumując, należy podkreślić, iż we wszystkich badanych przypadkach relikty wczesnomiejskiego rozplanowania targowego zachowały się dosyć czytelnie, w wyjątkowych przypadkach zaś nawet znacząco. **Inowódz**, **Grabów Łęczycki**, **Nowe Miasto nad Pilicą** oraz **Łubnice** należą do najcenniejszych z nich. Wnioski z przeprowadzonych badań mogą świadczyć o przypuszczalnie rodzimej genezie najstarszych osad targowych na omawianym terenie. Można mówić, podobnie jak to było na Mazowszu, Śląsku i w Małopolsce, o pewnej typowości form osiedli targowych. Nie wyróżniają się one w zasadzie niczym szczególnym. Powtarzają się nawet rozwiązania

szczegółowe. Sądzić można, iż przynajmniej część z nich była zakładana planowo. Nie można natomiast wykluczyć, iż nowo zakładane osiedle powstało niekiedy na miejscu istniejącego już wcześniej, samorzutnie wytworzonego placu targowego. Tego typu zjawisko występowało chociażby na Mazowszu, na co zwrócił ostatnio uwagę T. Zagrodzki (1992). Należy zauważyć, iż wyniki badań tak kartograficznych, jak i terenowych w znacznym stopniu potwierdziły przypuszczenia o genezie i targowym charakterze wielu ośrodków leżących na interesującym nas obszarze, mimo braku zapisów źródłowych na ten temat dla wielu z nich. Dla posiadających taki zapis badania potwierdziły ich średniowieczne oblicze targowe. Należy również podkreślić, iż mamy w tym przypadku do czynienia z układami o znacznej trwałości w terenie. W wielu przypadkach zachowane formy niewiele odbiegają od form pierwotnych, czego przykładem mogą być wymienione miejscowości. Istniejące dzisiaj kierunki komunikacyjne we wszystkich prawie omawianych ośrodkach świadczą o utrwaleniu się wylotów dawnych dróg, które łączyły ówczesnie ważne ośrodki wczesnośredniowiecznej i średniowiecznej Polski.

Na koniec należy zauważyć, iż układy te lub ich elementy, głównie przestrzenne, zachowały się szczególnie w miastach małych lub w miejscowościach, które były takimi w przeszłości. Wpływ na to miał fakt, iż w większości nie rozwinęły się one w ważne ośrodki, zachowując tym samym ślady owych pierwotnych struktur, gdyż późniejsze nawarstwienia były w nich znikome. Można powiedzieć, że im lepsze warunki rozwoju miała dana jednostka, im dłużej utrzymała prawa miejskie lub też dłużej zauważalny był jej rozwój gospodarczy, im bogatszy wykształciła plan przestrzenny, tym tych śladów jest mniej. Im te warunki były gorsze, tych zachowanych reliktyw przeszłości jest więcej.

W przypadku badanego obszaru proces ten nie przebiegał, z wyjątkiem kilku miejscowości, dynamicznie. Z tego też względu zachowanych śladów pierwotnych rozplanowań jest tutaj więcej, i to z różnych okresów. W wielu zaś przypadkach relikty te dotrwały do współczesności bez poważniejszych zniekształceń późniejszych. Jak z tego widać, na interesującym nas terenie wyodrębnić można grupę miejscowości, w których spotykane układy z dużym prawdopodobieństwem świadczyć mogą, iż są to zachowane formy osadnicze pochodzenia wczesnośredniowiecznego, które charakteryzują je jako przypuszczalne ośrodki wczesnomiejskich osiedli targowych.

LITERATURA

Kartografia

- Bolesławiec, plan z 1830 r., Archiwum Główne Akt Dawnych (dalej: AGAD), zbiory kartograficzne (dalej: zk) sygn. 487-24.
- Bolesławiec, plan miasta z 1863 r., Archiwum Państwowe w Łodzi (dalej: APŁ), zk sygn. 115.
- Burzenin, plan osady z 1869 r., APŁ, zk sygn. 2303, 2304, 2305.
- Grabów Łęczycki, plan osiedla z 1870 r., APŁ, zk sygn. 2615.
- Grabów Łęczycki, plan osiedla z 1893 r., AGAD, zk sygn. 491-81.
- Inowódz, plan miasta z 1776 r., AGAD, zk sygn. 73-13.
- Inowódz, plan miasta z 1817 r., APŁ, RGP Anteriora, sygn. 361.
- Inowódz, plan miasta z 1827-1828 r., AGAD, Komisja Rządząca Spraw Wewnętrznych, vol. 870.
- Łubnice, plan wsi wraz z gruntami z 1795 r., AGAD, zk sygn. 916/389-22.
- Nowe Miasto nad Pilicą, plan osady z drugiej połowy XIX w., APŁ, Wydział Administracyjny (dalej: Wydz. Adm.), sygn. 2052.
- Piątek, plan miasta z 1817 r., AGAD, zk sygn. 485-10.
- Radomsko, plan miasta z 1785 r., APŁ, zk sygn. 2721.
- Ruda, plan wsi z końca XVIII w., AGAD, zk sygn. AG 50/324-50.
- Stryków, plan z drugiej połowy XIX w., APŁ, RGP, Wydz. Adm., sygn. 2052.
- Stryków, plan miejscowości z końca XIX w., APŁ, zk sygn. 405.
- Sulejów, plan miasta z 1824 r., APŁ, zk sygn. 7a.
- Wieluń, plan miasta z 1823 r., APŁ, zk sygn. 2723.

Opracowania

- Augustyniak J., 1992, *Zamek w Inowłodzu*, Łódź.
- Bobiński S., 1975, *Urbanistyka polskich miast przedlokacyjnych*, Warszawa.
- Domański A., Perzanowski Z., 1960, *Inowódz. Zarys historyczno-urbanistyczny i wnioski konserwatorskie odnośnie zabytkowego miasta*, Warszawa (maszynopis w PKZ w Warszawie).
- Januszkiewicz J., 1971, *Sulejów i okolice*, Łódź.
- Inwentarz topograficzny do zabytków historii sztuki w Polsce*, t. 4.
- Kulesza M., 1994, *Ślady wczesnomiejskich osad targowych w planach niektórych miast wschodniej Wielkopolski (dawna ziemia łęczycka i sieradzka)*, [w:] *Zagadnienia geografii historycznej osadnictwa w Polsce. Materiały konferencyjne*, red. M. Kotler, J. Tkocz, Toruń-Łódź.
- Kulesza M., 1995, *Rozwój przestrzenny miasta*, [w:] *Uniejów. Dzieje miasta*, red. J. Szymczak, Łódź-Uniejów 1995.
- Lalik T., 1956, *Stare Miasto w Łęczycy. Przemiany w okresie poprzedzającym lokację. Schyłek XII i pocz. XIII w.*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, R. IV, nr 4.
- Małeczynski K., 1926, *Najstarsze targi w Polsce i stosunek ich do miast przed kolonizacją na prawie niemieckim*, Lwów.
- Munch H., 1946, *Geneza rozplanowania miast wielkopolskich XIII i XIV w.*, Kraków.
- Nowak T., 1984, *Inowódz w świetle źródeł pisanych (do końca XIII w.)*, [w:] *Problemy badawcze średniowiecznego Inowłodza. Materiały z konferencji naukowej w dn. 2-3 maja 1980 r. odbytej w Ośrodku Dokumentacji Zabytków w Łodzi*, Łódź.

- Olczak A., 1961, *Geneza miasta Brzeźnicy*, „Rocznik Łódzki”, t. 4 (7), Łódź.
- Puget W., 1968, *Dzieje miasta i rezydencji biskupów kujawskich*, *Sarmatia Artistica*, Warszawa.
- Rosin R., 1971, *Miasta regionu łódzkiego. Próba periodyzacji dziejów*, „Region Łódzki. Studia i Materiały”, t. 1.
- Wojtkowiak S., 1966, *W sprawie występowania owalnic w ziemi łęczyckiej w średniowieczu*, „Rocznik Łódzki”, t. 11 (14).
- Zagrodzki T., 1991, *Formy wczesnomiejskiego osadnictwa targów w układach urbanistycznych niektórych miast mazowieckich*, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki”, R. XXXVI, z. 3.
- Zagrodzki T., 1992, *Formy wczesnomiejskich osad targowych, a układy urbanistyczne niektórych miast mazowieckich*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, R. XL, nr 3.
- Zarębska T., 1984, *Z zagadnień urbanistycznych Inowłódza*, [w:] *Problemy badawcze średniowiecznego Inowłódza. Materiały z konferencji naukowej w dn. 2-3 maja 1980 r. odbytej w Ośrodku Dokumentacji Zabytków w Łodzi, Łódź*.

Katedra Geografii Politycznej
i Studiów Regionalnych UŁ

Mariusz Kulesza

LAYOUTS OF THE EARLY MARKET SETTLEMENTS IN CENTRAL POLAND (FORMER ŁĘCZYCA-SIERADZ REGION)

(Summary)

Majority of the urban centers founded in this region goes back to very early times. In the settlements under investigation the early urban layout is preserved as originally planned and has not undergone significant changes during their development. Distinct traces of such layouts can be seen in several towns – Inowłódz, Grabów Łęczycki, Nowe Miasto on the Pilica river and Łubnice being the most valuable among them. The preserved layouts have the shape of an oval, a trapezium, a triangle, *etc.* Our investigations seem to give proof of the native genesis of the oldest market settlements in that region. A certain typical form of market settlements can be observed, similar to the one in Mazowsze, Śląsk and Małopolska regions. They are not particularly outstanding in any way. They do not even differ in details. One can assume that at least part of them was built according to a plan. It can not be excluded however, that the newly founded settlement was built in the place of the preexisting, spontaneously formed market place. Despite lack of source records on the subject, our field and cartographic investigations to a great degree confirm the assumptions on the genesis and market character of many settlements in that region. Where such records are available investigations fully confirm their medieval market character. It must also be mentioned that such layouts or only their elements, mainly spatial, are preserved particularly in small towns or settlements that used to be small towns in the past. It is due to the fact that most of them have not developed into significant centers, thus maintaining the traces of the original structures, as later accumulations were slight.